

El món tumular català des del bronze antic fins època ibèrica. Continuitat *versus* substitució *

JORDI ROVIRA I PORT I MIQUEL CURA I MORERA

INTRODUCCIÓ

El tema que tractem no es nou ni original, i com hem vist en comunicació anterior sobre la filiació dels primers grups tumulars catalans, ja fa anys que una part de investigació arqueològica a ambdues vessants del Pirineu oriental, s'ha qüestionat l'origen i la cronologia dels túmuls funeraris que constitueixen un dels exemples més interessants de l'arquitectura i el ritual pre i protohistòrics al nord i sud del Pirineu.

Així doncs, l'anàlisi del complex tumular que cal dur a terme, ha de respondre a una sèrie d'interrogants essencials: si hi ha diferències entre els nuclis tumulars catalans, quines són i a què responden?; quin és l'origen i la filiació de les necròpolis i tombes tumulars del Bronze Mig i Final del Principat?; es poden lligar aquestes sepultures amb altres sepulcres indígenes força anteriors en el temps i relativament propers en l'espai?; si això és afirmatiu, on cal cercar els primers túmuls catalans i quin és el seu procés evolutiu?; exactament, a què respón?; és uniforme o desigual?; I perquè?, etc, etc.

Es evident que una part d'aquestes preguntes ja ha trobat, de moment, una resposta en el nostre treball sobre l'origen del món tumular a

---

* Treball presentat al «Congrés Internacional d'Història dels Pirineus, Cervera, 1988», que completa el de M. CURA, J. ROVIRA i E. VILARDELL, «Origen i Filiació dels primers túmuls a Catalunya», presentat al mateix Congrés.

Catalunya. Ara bé, hem vist a la comunicació sobre aquests orígens que un bon nombre de sepulcres que havien estat assimilats als diferents grups de sepultures megalítiques, —fonamentalment, cambres i cistes— sobretot en les seves etapes més tardanes, cal que siguin reestudiats i es replantegi la seva interpretació estructural i, per tant, la seva denominació¹.

En efecte, hom pot dir que una gran part dels dolmens tipus cambra pirinenca, cambra amba vestibul-pou, o cista son, sens dubte, elements de sepultures de tipus tumular en les seves diverses variants. Així, en la major part d'aquests casos, l'accès a les cambres s'havia de realitzar —com ja ha estat vist— per un indret que necessàriament no hauria de trobar-se sovint disponible per a noves deposicions. Així, es força segur que els sepulcres tumulars catalans representarien un únic moment de bastiment i utilització, llevat que fossin més tard reutilitzats esporàdicament o violats. Així ho confirma el fet que una estructura tumular amb càmera central havia de ser construïda i habilitada per a ser clausurada definitivament un cop efectuades les inhumacions, ja fossin individuals o col. lectives. Seguint aquesta línia, cal veure que en els sepulcres tumulars catalans les inhumacions, generalment, no son primàries i sí, majoritàriament secundàries, la qual cosa implica l'existència d'un primer indret de descarnament dels cadàvers i de dipòsit de les ofrenes. D'aquesta manera, arribem a la conclusió que una gran part del món tumular català de l'Edat del Bronze participa d'alguns trets comuns amb la tradició d'enterrament en balmes sepulcral, esclètxes i petites o grans coves habilitades com a indrets funeraris. I aquesta és una constant que trobarem al llarg de tot l'estudi del món tumular català: el lligam estret entre diferents tipus de tècniques sepulcral, de pràctiques i rituals entre els diferents grups catalans².

Així, si com ja hem vist, el món tumular català té els seus orígens en els grups de sepulcres tipus cista i cambra amb vestibul-pou, observem també, que es molt probable que les inhumacions del Bronze realitzades en una gran majoria d'aquests túmuls fóssin originàriament de tipus secundari i, per tant, realitzades en un sol moment. Ens trobariem

¹ Vegeu pel que fa al cas d'un bon nombre de sepulcres que cal revisar: J. GUDIOL I RICART i J. COLOMINAS, «Sepulcres megalítics de l'Ausetània», *Quaderns d'Estudi*, 15, 1923. J. GUDIOL I RICART, *Les primitives civilitzacions ausetanes*, Vic. J. SERRA VILARÓ, *Civilització megalítica a Catalunya. Contribució al seu estudi*, Solsona, 1927. R. BATISTA, *Sepulcres megalítics de la comarca de Vic, Corpus de Sepulcros megalítics*, 2, Barcelona, 1963.

² J. ROVIRA I PORT, «Notas sobre las cavidades sepulcrales de la Edad del Bronce en Cataluña», *Cypselá*, II, pàgs. 49-53.

així amb un dels preceptes dels enterraments tumulars: que foren bastits per a ser utilitzats una sola vegada o, en tot cas, molt poques vegades, en contraposició clara amb les tradicions d'enterrament megalític, ben representades per les falses galeries cobertes, que havien de respondre a una utilització llarga, ja fos sovintejada o esporàdica.

Aquesta tradició d'enterrament simple primari o secundari i enterrament doble o col·lectiu de tipus secundari, reflecteix, de fet, la mateixa pràctica funerària, es a dir, un monument per a una única pràctica d'enterrament. Si això era així, el lligam que ens cal cercar al llarg de l'Edat del Bronze fins arribar a l'eclosió coneguda del Bronze Final és molt més comprensible i coherent i fuig de les interpretacions que volen veure en les pràctiques funeràries del Bronze Final un trencament substancial amb les tradicions més antigues des d'el Neolític fins el Bronze Mig.

En aquesta direcció d'interpretació es fa indispensable cercar els exemples que ens demostrin la continuïtat entre els túmuls coetanis del darrer món megalític i les necròpolis tumulars del Bronze Final. D'aquesta manera, si tenim en compte que un gran nombre dels sepulcres que havien estat interpretats com a megalits cal que siguin considerats a partir d'ara com autèntiques obres tumulars, identificables ja, almenys, des d'el Calcolític-Bronze Antic, quines són les baules que poden indicar l'evolució i transformació del món tumular a Catalunya?

EL MON TUMULAR DEL BRONZE ANTIC I MIG. PARAL·LELISMES

El treball en aquesta direcció és evident que ens empeny a identificar els monuments que omplim el buit existent entre els inicis del Bronze Antic i els segles IX-VI abans de l'Era, amb el món tumular del Bronze Final. Així, després dels exemples relacionats que havien estat erròniament assimilats al món megalític com ara el dolmen I de El Bosc (Correà)³ o el sepulcre tumular del Bressol de la Mare de Déu⁴, podem recórrer a la informació proporcionada aquests darrers anys per noves excavacions que cal analitzar. Aquest seria, entre altres i a tall d'exemple paradigmàtic, el cas del túmul de la Serra Clarena (Castellfollit del Boix,

---

³ SERRA VILARÓ, *Civilització megalítica...* citat, pàg. 183-188.

⁴ SERRA VILARÓ, *Civilització megalítica...* citat, pàg. 226-230.

Bages), la datació radiocarbònica del qual -1750 ± 100 , a.C.— encaixa bé amb la cronologia relativa de les restes materials exhumades⁵. La interpretació de les suposades dues fases constructives del túmul I de Clarena, en canvi, no encaixa amb les evidències de coherència i homogeneïtat arquitectònica de l'estructura tumular, ni amb la quasi segura contemporaneïtat del material arqueològic exhumat. Ara bé, Clarena ens forneix una preciosa informació per a comprendre la pràctica funerària utilitzada en molts dels túmuls catalans. Així, la seva cambra rectangular i el vestíbul-pou de paret seca amb l'estructura adjacent, ens mostren un dels sistemes més usuals emprats per a poder efectuar les inhumacions a l'interior del túmul: després de la construcció de l'obra tumular i el cobriment de la càmera central, nomès restava obert a l'exterior un pou circular, accés davanter a la cambra que era l'indret per on es dipositaven els cadàvers. En el cas de Clarena sembla evident l'entrada cenital i l'arraconament dels enterraments secundaris de cinc adults i un infant. En aquest sentit, tant l'estructura del túmul, amb la seva unitat de construcció i forma pseudoovalada o pseudorectangular de extrems arrodonits, com la contemporaneïtat dels materials i el fet de tractar-se d'una inhumació col·lectiva secundària, converteixen el cas de Clarena en un exemple paradigmàtic d'una gran part dels túmuls catalans de l'Edat del Bronze. D'altra banda, la datació del Bronze Antic permet atribuir el sùpcre de Clarena a aquest món diversificat dels túmuls catalans de les darrerries del Calcolític i els inicis de l'Edat del Bronze.

Precisament, les evidències de troballes relativament recents i la reinterpretació d'antigues localitzacions, ens mostra que Clarena no es un fet nou. En efecte, si repassem la bibliografia existent des de mitjan segle passat sobre les troballes d'enterraments a la zona pirinenca i sobretot pel que fa a la zona del Pirineu central, observarem que un seguit de descobriments i velles excavacions posaren en evidència l'existència d'un important i complex món tumular d'una vida dilatadíssima i amb uns inicis que cal remuntar, com a mínim, al neolític mig/recent. Concretament, a les zones immediates a la Vall d'Aran i en aquesta vall, les troballes de tombes i túmuls, s'han anat succeint. En tenim bons exemples en la coneguda necròpolis del Pla de Beret i en les probables tombes tumulars

---

⁵ JOSEP CASTELLS, JORDI ENRICH, «Túmul I de la Serra de Clarena. Una inhumació col·lectiva», a *Tribuna d'Arqueologia 1982-1983*, Barcelona 1983, pàg. 79-84. J. CASTELLS, JORDI ENRICH, JOAN ENRICH, «El túmul I de la Serra de Clarena (Castellfolit del Boix, Bages), a *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 4, 1983, pàg. 55-81. E. VIVES, «Estudi antropològic de l'enterrament de la Serra de Clarena (Bages)», *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 4, 1983, pàg. 82-88.

de Mig Aran i Cuyllàs (Tredòs)⁶. Al seu costat, no es pot oblidar les referències a les tombes del Pic è Baqueira i de Montgarri, en el Noguera Pallaresa.

En efecte, a la vessant nord del Pirineu central i occidental, al llarg dels territoris dels Plateaux de Ger i Pont Long, a les zones d'Armagnac, Chalosse i Les Landes, fonamentalment, en territori aquità, es coneixen des d'el segle passat centenars de sepulcres tumulars que, sovint, constitueixen autèntiques necròpolis⁷. L'excavació i estudi de dotzenes de monuments ha permès identificar l'existència d'aquest sistema sepulcral des de les darreries del neolític i, sobretot, a partir del Calcolític. Tots aquest extensos territoris que drenen la major part de las seves aigües cap a la costa atlàntica, constituïen les zones seculars de pas i contacte entre ambdues vessants dels Pirineus central i occidental, dels quals la zona de la Vall d'Aran n'era, ja a la vessant atlàntica, un extrem més. I, és precisament a la zona de la vall d'Aran, amb els exemples ja esmentats, que localitzem els lligams més interessants amb els grups del nord del Pirineu per a les necròpolis tumulars catalanes.

Així, si ja hem citat els casos del Pla de Beret, Cuyllàs i Mig Aran, no podem deixar d'esmentar a la zona de la Catalunya occidental, les notícies i algunes evidències d'obres tumulars a la Cerdanya, o les localitzacions de Montgarri y el Pic de Baqueira, relacionables amb altres troballes de la zona del Pla de Beret.

El lligam entre aquests grups del Pirineu central i el món tumular català es realitza a través de les serres prepíreniques que enllacen el Pirineu central amb els estreps del Pirineu oriental i a través dels cursos fluvials que s'obren camí cap a la Depressió de l'Ebre i les serralades i plataformes de l'interior de Catalunya.

Així, les evidències de túmuls catalans al llarg del Bronze Mig i Final sovintegen cada dia més. Cal, en primer lloc, revisar la major part dels sepulcres publicats fins ara com dolmènics, ja que un gran tant per cent, consisteixen, com ja hem dit, en autèntics túmuls, ben diferenciats de les obres megalítiques com els sepulcres de corredor o les galeries cobertes. D'aquesta manera, un cert nombre de sepulcres batejats de cistes o cam-

---

⁶ LUIS DIEZ-CORONEL y MONTULL, «Una sepultura del Bronce en Viella (Lérida)», a *Miscelánea Arqueológica*, I, Barcelona 1974, pàg. 302-309. JOSÉ LUIS MAYA, «Nuevos vasos polipodos pirenaicos en Cataluña», a *Trabajos de Prehistoria*, 40, pàg. 59-84.

⁷ Una bona visió de conjunt a: GABRIELLE FABRE, *Les civilisations protohistoriques de l'Aquitaine*, Paris 1952.

bres, passen a engruixir l'inventari cada dia més elevat de les obres tumulars a les zones centrals i occidentals del Principat. En aquest sentit, el lapse de temps transcorregut des de les darreres obres tumulars del Bronze Antic/Mig fins les necròpolis del segle IX a.C. comença a comptar amb exemples tumulars força interessants. Aquest seria el cas dels nombrosos sepulcres de les serres lleidatanes o de la Catalunya central que des d'el neolític fins el Bronze Final omplirien el segon i tercer mil·lennaris del món tumular⁸.

En aquest llarg llistat sobre el que tornarem a tractar més endavant, caldria incloure el ja esmentat Bressol de la Mare de Déu, força interessant per les característiques —ja comentades per algun autor com Pellicer— del seu túmul amb enllosat, predecessor en el Bronze Mig dels túmuls enllosats, *on dit encachados*, típics de molts grups tumulars del Bronze Final⁹.

Seguint aquesta succinta relació d'alguns exemples, podem citar el túmul de Camprodón (Sant Pau de Pinós), publicat per Serra Vilaró com un «megàlit amb túmul circular amb l'entrada de la cambra al centre del túmul», i que, tant per les característiques de la seva cambra com pel túmul, pot ser qualificat, sense dubte, com un sepulcre tumular. En aquest cas, el vas localitzat permet apreciar una forma típica dels grups del Bronze Final II, datable cap el segle X abans de l'Era¹⁰.

Cal incloure també en aquesta relació el túmul del Bronze Final sobrepassat al "cair" inicial de la galeria coberta de Llanera (Llobera, Solsohès), al qual es pot atribuir la datació radiocarbònica del 600 a.C. obtinguda ja fa anys¹¹. Precisament, prop del monument existeixen les restes d'un probable nucli d'algunes cabanes disperses, evidenciat per la troballa en superfície de ceràmiques amb acabats i un fragment de nansa de vas amb apèndix de botó.

Altres casos de túmuls de l'Edat del Bronze els trobem a Clarà¹², amb reutilització al Bronze Final, a Senyús¹³, i en els túmuls d'inhumació

⁸ Una aproximació recent al problema a: MIQUEL CURA I ROSER VILARDELL, «El fenomen megalític a les comarques centrals de Catalunya, a *Ausa X (XI Simposium de Prehistòria i Arqueologia)*, Vic, 1982, pàg. 153-164.

⁹ SERRA VILARÓ, *Civilització megalítica*,... citat, pàg. 226-230.

¹⁰ SERRA VILARÓ, *Civilització megalítica*,... citat, pàg. 230-232.

¹¹ Sobre Llanera hom pot consultar: JUAN SERRA VILARÓ, *Excavaciones en el dolmen de Llanera (Solsona). Memoria de los trabajadores realizados en 1916*, a *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, 6, Madrid 1917.—SERRA VILARÓ, *Civilització megalítica*,... citat, pàgs. 159-172.—M. CURA, J. GUILAINE, et J. et Y. THOMMERET, «Une datation C14 du dolmen de Llanera (Solsona)», *Pyrenae*, 11, pàg. 154-156.

¹² SERRA VILARÓ, *Civilització megalítica*,... citat, pàgs. 172-180.

¹³ JOAN MALUQUER DE MOTES, «Un nuevo hallazgo de Campos de Urnas en el valle del

de deu metres de diàmetre de Cogomera (Montanissell, Alt Urgell) amb ceràmica tipus Merlès.

I per a finalitzar amb els exemples d'estructures tumulars de l'Edat del Bronze, interessants per algunes de les seves característiques, ressaltarem aquí dos monuments estudiats fa poc temps, El primer, es tracta de l'estructura de Les Fontetes (Angostrina, Cerdanya)¹⁴. Aquesta estructura fou excavada l'any 1986 i consistia en una cambra rectangular de cinc metres de llarg per un metre d'ampla, construïda mitjançant blocs de granit alineats en direcció nord-sud, i rodejada per les restes d'un túmul —actualment molt erosionat— de forma circular i amb un diàmetre de 8 a 10 metres. La poca alçada dels blocs de la cambra fa pensar que el túmul seria originàriament baix i molt possiblement *aplanat*. Sobre les troballes cal dir que possiblement les restes òssies han pogut desaparèixer donada l'acidesa del terreny, encara que s'han conservat algunes cendres i podríem trobar-nos en presència d'un monument amb un ritual de cremació o incineració. De totes maneres, encara s'han localitzat algunes granes carbonitzades probablement dipositades com ofrenes. D'entre els abundants fragments ceràmics recuperats cal ressaltar la presència de fons plans amb anell lleuger a la base, perfils bitroncocònics i vores exvasades. Predomina la decoració d'incisions en forma d'espiga combinada amb cordons digitats i superfícies pentinades. Pocs fragments presenten decoració acanalada. Una part del material ceràmic i lític —d'entre el qual cal ressaltar la localització d'una mola granítica i percussors de quars— mostra els senyals de cremació. Apareixen també algunes petites peces de ferro, molt alterades, que podien correspondre a aplics ornamentals.

Les característiques dels materials permeten datar la utilització d'aquest monument, força interessant, possiblement cap a les darreries del Bronze Final III, amb alguna perduració. Tal vegada, i abans de finalitzar l'estudi dels materials, una datació entre el 700 i el 600 abans de l'Era podria ser la més adient.

En darrer lloc, podem afegir a aquesta relació l'estructura de L'Aubareda (Navès, Solsonès). Aquest es tracta d'un monument ja conegut a través de la bibliografia de J. Serra Vilaró qui no realitzà la seva exca-

---

¹³ JOAN MALUQUER DE MOTES, «Un nuevo hallazgo de Campos de Urnas en el valle del Segre (Lérida)», *Pyrenae*, 4, pàg. 169-170.

¹⁴ M. MARTZLUFF, D. CABROL i M. CURA, «Une structure mégalithique protohistorique à Angoustrine (Cerdagne)», a *VII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, 1986-1988, en pàg. 163-169. M.A. Nickels, X Gutherz, M-G, Colin, «Les Fontetes (Angoustrine. Villeneuve-des-Escalades, Pyrénées Orientales)», a *Languedoc-Roussillon*, a *Gallia Informa-*

vació tot pensant que la no visibilitat de les lloses de la cambra suposava que ja havien estat arrencades i el monument violat.

El monument fou excavat per un de nosaltres (MC) al llarg del mes d'agost de 1988, car la seva estructura tumular oferia algunes diferències considerables respecte a altres monuments megalítics del Solsonès. El túmul, circular, amida aproximadament uns 11 metres de diàmetre i es baix i aplanat. És possible que aquesta característica tingui una relació indirecta amb la construcció d'un anell peristalític de reforç i contenció, o, més probablement sigui només una variant tipològica més. En aquest sentit, l'excavació mostrarà que el farciment del túmul no responia a una disposició caòtica de terra i pedres, sino a la col·locació ordenada i acurada de grans blocs aeguts sobre el terreny natural, a manera d'un enllosat irregular. En el decurs de l'excavació, hom localitzà, ben centrada en el túmul, la cambra funerària, tot constituïda actualment per tres lloses de tamany petit clavades verticalment en el sòl. Aquests ortostats delimitaven un espai reduït en forma de quadrat de 0,5 metres de costat. Donades aquestes dimensions, és possible que la cambra estigués destinada a contenir un o variis vasos relacionats amb una pràctica incineratòria, enlloc de ser dipositària d'inhumacions. Ara bé, els treballs malauradament no proporcionaren material arqueològic i, per tant, no disposem d'informació sobre el contingut del monument.

No obstant, i amb les normals reserves, cal apuntar que a uns cinquanta metres del túmul es localitzaren els primers indicis d'un possible assentament, tal vegada, relacionable amb aquesta estructura. A unes distàncies relativament curtes —menys de cent metres— s'identificaren cinc petites àrees de material arqueològic amb les característiques pròpies del material tipus Merlès: formes bitroncocòniques de vores bisellades, decoracions acanalades i de cordons digitats i existència de peus de tendència anular, es a dir, l'horitzó de cultura material característica d'aquesta zona i que finalitza al llarg del segle VII a.C. amb l'aparició de les primeres ceràmiques a torn de Castellvell i Anseresa.

tions. Préhistoire et histoire I, 1987-1988, pàg. 267.

REFLEXIONS SOBRE EL PROCES EVOLUTIU DELS TUMULS AL LLARG DEL BRONZE. PRECEDENTS, EXEMPLES I COMENTARIS.

Com hem vist al llarg de les línies precedents, un bon nombre de monuments coneguts d'antic i excavats ja fa anys, han estat assimilats al

món megalític, quan, en realitat, es tracta d'autèntiques obres tumulars amb les seves propies característiques. Aquesta situació ha dificultat d'una manera important la identificació del món tumular a Catalunya fins que l'anàlisi de l'estructura i els materials de nombrosos sepulcres, i la localització de noves estructures, permet realitzar una aproximació al procés. De fet, es tractaria de cercar els orígens i la filiació a tot el seguit de necròpolis tumulars del Bronze Final que, més ben conegudes, però poc estudiades del que fa al seu origen, s'estenen al llarg del nord-est de la Península¹⁵. Excavacions recents proporcionen més complexitat a aquesta qüestió, però, a la vegada, també ajuden a clarificar el panorama sepulcral de l'Edat del Bronze en aquests territoris. Així succeeix amb el monument ja comentat de Clarena o sobretot, amb el túmul del Tossal del Tancat, que amb la seva complexitat ve a proporcionar un exemple més d'una estreta relació entre estructures complexes que utilitzen les grans fosses i els túmuls com elements constructius al llarg de gran part de la nostra prehistòria¹⁶. D'aquesta manera, sense entrar a estudiar a fons el jaciment, el Tossal del Tancat sembla proporcionar materials teòricament atribuïbles a dues fases del monument. Ara bé, suposant que això no es així, l'existència d'autèntiques inhumacions col·lectives durant el Bronze Final en estructures tumulars no és un cas nou ni aïllat, sino tot el contrari, car, són corrents, i presenten també les característiques d'utilització de les cremacions parcials. En aquest cas veiem l'existència d'un túmul relativament aplanat que tanca una cista interior de forma de trapezi irregular formada per lloses de pedra calcària clavades verticalment. De fet, l'estructura del Tossal del Tancat troba els seus paral·lels

---

¹⁵ Per a plantejaments de conjunt, hom pot consultar: JORDI ROVIRA I PORT, «El Bronze Final a la vessant sud del Pirineu català, a *Els Pobles Pre-romans del Pirineu*, 2 Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 1976-1978, pàg. 47-56. IDEM., «La penetració durant el Bronze Final de les influències Nord-pirinenques cap a l'interior de Catalunya i el seu impacte», a *Els Pobles Pre-Romans del Pirineu*, Puigcerdà, 1976-1978, pàgs. 69-82. J. LUIS MAYA, «Las necròpolis tumulares ilerdenses», a 2 Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, 1976-1978, pàgs. 83-95. E. PONS I BRUN, *L'Empordà de l'Edat del Bronze a l'Edat del Ferro, 1100-600 a.C.*, a *Serie Monogràfica* 4, Centre Investigacions Arqueològiques de Girona, Girona, 1984. MANUEL PELLICER CATALAN, «Elementos ultrapiirenaicos y hallstattizantes en el horizonte del Bronce Final-Hierro del Noreste hispano», *Habis*, 15, pàg. 309-343. IDEM., «La problemática del Bronce Final-Hierro del nordeste hispano: elementos de sustrato», a *Scripta Praehistorica. Francisco Jordà. Oblata*. (Ed. Javier Fortea) (*Acta Salmanticensis*, 156), Salamanca, 1984, pàgs. 399-430. GONZALO RUIZ ZAPATERO, *Los Campos de Urnas del noreste de la Península Ibérica*, a *Colección Tesis Doctorales*, 83/85, Universidad Complutense, Madrid, 1985.

¹⁶ J. GALLART FERNANDEZ, «Tossal del Tancat. Granja d'Escarp», *Arqueologia-83*, Madrid 1983, pàg. 188. JOSEP GALLART I FERNÁNDEZ I ELISENDA VIVES BALMAÑA, «El túmul del Tossal del Tancat a La Granja d'Escarp (El Segrià)», a *Protohistoria Catalana*, 6.º Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà Puigcerdà, 1984, pàg. 135-143.

més immediats en les estructures similars descobertes i excavades al llarg de la Depressió de l'Ebre i d'entre les quals cal esmentar com a interessants i relacionables precedents i paral·lels les tombes de la necròpolis del Barranco de la Mina Vallfera (Mequinensa, Zaragoza) ¹⁷ i algunes tombes de la necròpolis de Los Castelletes, també a Mequinensa ¹⁸.

El primer jaciment, el Barranco de la Mina Vallfera, aparentment datables pels materials arqueològics exhumats i la cronologia radiocarbònica entre el neolític mig-recent i el final, amb més de cinc sepultures, mostra estructures excavades en part en el terreny natural, delimitades per grans lloses calcàries i integrades en un anell circular, tumular, amb enllosat. Els enterraments tanquen inhumacions o simples, o, possiblement, en alguns cas, dobles, i es tracta d'enterraments secundaris. Les dues datacions de carboni 14 de 2.810 i 2.370 abans de l'Era evidencien l'existència de tècniques constructives i pràctiques funeràries que semblen evolucionar des d'el neolític fins el Bronze Final amb un alt grau de continuïtat. Així, també a Mequinensa, la important necròpolis de Los Castelletes, presenta la coexistència en un mateix jaciment sepulcral de tombes tumulars d'inhumació i altres d'incineració. Aquí apareixen diferents tipus d'enterrament, tant inhumacions —predominants— com incineracions, amb un denominador comú: tractar-se de túmuls de tipologies variades. Sense entrar en detalls del jaciment, cal dir que segons els excavadors es localitzen inhumacions en fossa sota túmul i en túmul sense fossa, en càmara i en cista tumular. D'aquesta manera, en una

¹⁷ JOSÉ I. ROYO GUILLÉN. «La necròpolis prehistòrica del Barranco de la Mina Vallfera (Mequinensa, Zaragoza)», *Arqueología Aragonesa* 1984, Zaragoza 1986, pàg. 21-27. ID., «Excavaciones del Museo de Zaragoza en la necròpolis prehistòrica del Barranco de la Mina Vallfera, Mequinensa, Zaragoza, *Museo de Zaragoza, Boletín*, 3, pàg. 5-24. ID., «El poblado y necròpolis neolíticos del Barranco de la Mina Vallfera, Mequinensa (Zaragoza). Campaña 1985» *Arqueología Aragonesa*, 1985. ID., «Excavaciones arqueológicas en Mequinensa durante 1985», *Museo de Zaragoza, Boletín*, 4, pàg. 304.

¹⁸ JOSÉ I. ROYO Y A. FERRERUELA. «El poblado y necropolis tumular de «Los Castelletes» (Mequinensa, Zaragoza). Estudio preliminar de los materiales depositados en el Museo Provincial de Zaragoza», *XVII Congreso Nacional de Arqueología, Logroño, 1983, Zaragoza, 1985*, pàg. 393-417. ID., «Noticia preliminar sobre la necròpolis de inhumación e incineración de Los Castellest (Mequinensa, Zaragoza)», *Museo de Zaragoza, Boletín*, 2, pàg. 211-219. ID., «Nuevos materiales del poblado de Los Castelletes de Mequinensa (Zaragoza), *Bajo Aragón. Prehistoria*, VI, pàg. 237-240. JOSÉ IGNACIO ROYO GUILLÉN. «Excavaciones arqueológicas en Mequinensa durante 1985», *Museo de Zaragoza, Boletín*, 4, pàg. 303-304. ID., «La necròpolis tumular de Los Castelletes de Mequinensa (Zaragoza). Campaña de 1985. *Arqueología Aragonesa*, 1985. ID., «El yacimiento de «Los Castelletes» y su necròpolis tumular de inhumación e incineración (Mequinensa, Zaragoza)», *Arqueología Aragonesa*, 1984, Zaragoza 1986, pàg. 47-53. ID., «Los Castelletes de Mequinensa (Zaragoza). Cuarta campaña de excavaciones arqueológicas», *Museo de Zaragoza, Boletín*, 5 (*Homenaje a Antonio Beltrán*), pàg. 401-403.

necròpolis de més de cent sepultures, les possibilitats tipològiques són força variades i així ho demostren les investigacions d'aquest complex tumular que mostra cambres centrals amb grans lloses de dos metres d'alçada i lloses de coberta de dos-cents quilograms o l'interessantíssim enterrament n.º 2, considerat de «tradicció megalítica» i que no es altra cosa que un homòleg proper del sepulcre col·lectiu tumular del Tossal del Tancat. Precisament aquest magnífic enterrament n.º 2 ens permet apreciar en tota la seva magnitud una estructura circular constituïda per una fossa folrada per grans ortostats calcaris i pedres més petites. El diàmetre extern d'aquesta tomba arriba als 3'20 metres i es troba rodejada d'un túmul que presenta restes de tècnica d'empedrat. Es tracta d'un autèntic ossari, amb restes de més de trenta inhumacions, probablement totes secundàries i dipositades totes també simultàniament, de igual manera a com sembla succeir en el túmul del Tossal del Tancat. La datació del sepulcre sembla oscil·lar entre el 1000 i el 800 abans de l'Era i és un més d'altres sepulcres de similars o idèntiques característiques d'aquesta necròpolis de gran magnitud i complexitat que pot representar amb els diversos tipus de túmuls i de pràctiques funeràries, l'evolució i transformació *in situ* d'un segment d'aquesta modalitat de sepultura. A la mateixa necròpolis semblen coexistir les cremacions, les incineracions, les inhumacions individuals i, tal vegada, les dobles, i els ossaris col·lectius, amb una durada cronològica encara del tot imprecisa però que pot remuntar possiblement, com a mínim, a les darreries del Bronze Mig.

En tot cas, els exemples esmentats no són els únics. Sense voler ser exhaustius ni en el llistat de jaciments ni en la ràpida anàlisi d'aquests, podem citar encara el cas de la necròpolis del Calcolític-Bronze Antic de Riols I¹⁹, també a Mequinensa, amb dues sepultures tumulars d'inhumació secundària o a l'extrem oposat, el cas de la necròpolis del Cabezo de Ballesteros (Epila, Zaragoza)²⁰ que, amb una datació avaro-

---

¹⁹ JOSE IGNACIO ROYO, «El poblado y necrópolis prehistóricos de Riols I, Mequinensa, Zaragoza. Campaña de urgencia» *Arqueología Aragonesa*. ID., «Excavaciones arqueológicas en Mequinensa durante 1985, Museo de Zaragoza, Boletín, 4 pág. 303-305.

²⁰ JESÚS ANGEL PÉREZ CASAS, «Un nuevo sondeo en la necrópolis de Cabezo de Ballesteros. Epila (Zaragoza)», *Museo de Zaragoza, Boletín, 2*, pág. 220-222. ID., «Datación radiocarbónica de la necrópolis de incineración del Cabezo de Ballesteros, Epila (Zaragoza)», *Museo de Zaragoza, Boletín, 3*, pág. 113-124. ID., «La necrópolis de incineración del Cabezo de Ballesteros, Epila, Zaragoza» a *XVII Congreso Nacional de Arqueología, Logroño 1983*, Zaragoza 1985, pág. 419-434. ID., «Tercera campaña de excavación en el Cabezo de Ballesteros (Epila, Zaragoza)», *Museo de Zaragoza, Boletín, 4*, 1985 pag. 301-302. ID., «Fechas radiocarbónicas para la Primera Edad del Hierro en Aragón. La necrópolis del Cabezo de Ballesteros (Epila, Zaragoza)», *Arqueología Aragonesa*, 1984, Zaragoza 1986,

ximada del segle V abans de l'Era mostra disset enterraments de tradició tumular, amb túmuls circulars i túmuls rectangulars. La deposició de les restes de cremació era secundària i els conjunts funeraris es troben compostos de ceràmiques a mà de tradició del Bronze Final, encara que s'han localitzat ja alguns objectes de ferro. Tambés es interessant destacar aquí que alguns túmuls rectangulars es troben aixecats amb tovots.

Així, a la vista dels diferents jaciments tumulars que s'estenen al llarg de la Depressió de l'Ebre i territoris circumdants, ja no podem creure que casos com l'ossari amb inhumacions i cremacions parcials del Tossal del Tancat siguin fenòmens aïllats o irrepetibles. De fet, s'ens presenta ja un panorama molt més atapaït de baules intermitges amb les quals començar a entendre l'origen de les necròpolis tumulars catalanes del Bronze Final. Així, als exemples fins ara esmentats, hom hi podria afegir encara una llarga llista de casos que constitueixen magnífics precedents o homòlegs dels túmuls relacionats. Estructures con les de La Atalayuela (Agoncillo, Logroño)²¹ o la tantes vegades esmentada de Cartuja de Las Fuentes a Sariñena, Huesca²², en serien bona mostra del que estem dient.

En aquest sentit, si observem els jaciments sepulcral del Bronze Final a Catalunya i la seva atribució cronològica i de pràctica funerària, no deixarem de veure que la majoria d'aquests jaciments poden ser atribuïts en les seves diverses variants al complex tumular²³. Encara més. Una anàlisi detallada de les necròpolis del Bronze Final català i de la tipologia de les tombes, permet apreciar que el sistema constructiu tumular, ja sigui en el seu aspecte més ideal com en les mil i una formes que adopta al llarg del temps i l'espai, és el sistema aclaparadorament més emprat, fins el punt de deixar una ombra de dubte sobre moltes de

pág. 63-65. ID., «Nueva campaña de prospección y excavación en las necrópolis de incineración del Bajo Jalón» *Museo de Zaragoza, Boletín*, 5, 1986, pág. 404-406.

²¹ Entre altres: I. BARANDIARAN, «Ein kollektivgrab der Späten Kupfer-und Frühen Bronzezeit aus dem Ebro-Tal» *Madridrer Mitteilungen*, 12, 1971, pág. 72-86. ID., «Nota preliminar sobre el enterramiento colectivo de «La Atalayuela» en Agoncillo (Logroño)», *Miscelánea de Arqueología Riojana*, Logroño 1973, pág. 79-99. MARIA TERESA ANDRES RUPÉREZ, «El túmulo de «La Atalayuela» en Agoncillo (Logroño). Las estructuras tumulares del Valle del Ebro», *Miscelánea de Arqueología Riojana*, Logroño 1973, pág. 127-138. I. BARANDIARAN, «La Atalayuela: fosa de inhumación colectiva del Eneolítico en el Ebro Medio» *Príncipe de Viana*, XXXIX, 152-153, pág. 381-422.

²² P. BOSCH GIMPERA, «Notes de Prehistòria Aragonesa» *Butlletí de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria*, I, 1923, pág. 34-36. A. BELTRAN, *La Edad de los Metales en Aragón*, Zaragoza 1955, pág. 17.

²³ Hom pot trobar la major part de la bibliografia fins el moment de la seva publicació a: RUIZ ZAPATERO, *Los campos de urnas...* citat.

les afirmacions que tots hem apuntat al estudiar aquest fenòmen. Perque si observem amb atenció les referències sobre excavacions antigues de necròpolis del Bronze Final-Primera Edat del Ferro, podem entreveure que moltes de les necròpolis que són assimilades a autèntics Camps d'Urnes, presenten també fortes concomitàncies que les podrien arribar, sino a assimilar, sí, almenys, a relacionar estretament amb la tradició tumular pirinenca i prepirinenca. Així, ja Enriqueta Pons comenta encertadament la complexitat d'atribució a grups tumulars o grups d'autèntics camps d'urnes, de les necròpolis empordaneses²⁴, i, al respecte, només cal recordar que la necròpolis de Can Bec de Baix d'Agullana, ha demostrat, tant durant les antigues excavacions com al llarg de les campanyes més recents, que un bon nombre de tombes incloven cistes y caixes de dimensions considerables²⁵. Precisament, la zona empordanesa ha proporcionat a l'investigació un dels nuclis més importants de necròpolis tumulars o pseudotumulars que poden remuntar les seves cronologies per ara, com a mínim, al segle IX abans de l'Era. En efecte, Can Bec de Baix (Agullana), Els Vilars (Espolla), Castell-La Foradada, Pla de Gibrella (Capsec), Punta del Pi, Port de la Selva, Puig Alt (Roses), Anglès, i El Paní (Roses), en constitueixen la relació fonamental²⁶.

No deixa de ser interessant que la problemàtica de les estructures sepulcralcs d'aquestes necròpolis de la zona nord-est de Catalunya ja plantejaren problemes de classificació i interpretació a E. Pons, i que, a la vista del llistat, crida l'atenció que els exemples d'autèntiques necròpolis de Camps d'Urnes són o quasibé inexistents o força dubtosos i quasibé sempre barrejats amb elements del Complex tumular.

Així, si seguim en aquesta línia, podem esmentar que, apart d'altres autors que han tractat amb més o menys encert el tema, com Manuel Pellicer²⁷, Gonzalo Ruiz Zapatero²⁸ ja entreen en la seva magnífica tesi que la zona principal que compta amb un grup classificable entre els

---

²⁴ PONS I BRUN, *L'Empordà de l'Edat del Bronze...* citat, pàg. 182-188.

²⁵ Fonamentalment: M. DE PALOL, «Una necròpolis ibèrica» a *Diari de Girona i a La Veu de Catalunya*, juliol, 1927. PEDRO DE PALOL, «La necròpolis hallstàtica de Agullana» *Ampurias*, V, pàg. 260-267. P. DE PALOL, J. MALUQUER DE MOTES, i J. TOMÁS, «Avance de los hallazgos de la necròpolis de Agullana (Gerona)» *Ampurias*, VI, pàg 97-111. PEDRO DE PALOL, *La necròpolis hallstàtica de Agullana (Gerona)*, a *Biblioteca Praehistorica Hispana*, I, Madrid 1958. ÍD., «Can Bec de Baix, Agullana» *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona 1982, pàg. 190-192.

²⁶ PONS I BRUN, *L'Empordà de l'Edat del Bronze...* citat.

²⁷ PELLICER CATALAN, *Elementos ultrapirenaicos...* citat. ÍD., *La problemàtica del Bronce Final-Hierro...* citat.

²⁸ RUIZ ZAPATERO, *Los campos de urnas...* citat, pàg.

Camps antics correspon a l'àrea central-oriental de Catalunya, entre el Penedès, el Barcelonès, El Maresme, els dos Vallesos i, en definitiva, el que vindriem a anomenar com Regió I de Catalunya. En un altre moment del seu treball aquest autor passa repàs a les diferents hipòtesis emeses per altres investigadors per a explicar l'origen de les necròpolis del túmul o pseudotúmul de Catalunya. Es clar, com ja ha estat apuntat, que, si mirem el tema amb atenció, és impossible cronològicament i culturalment que les necròpolis empordaneses i molt menys les de la Catalunya occidental tinguin que derivar o siguin deutores dels túmuls del Llenguadoc que no remunten la seva cronologia gaire més enllà dels inicis del segle VIII a.C. I, en definitiva, una de les hipòtesis barallades considera la possibilitat que comenta Zapatero de que l'origen del món tumular caldria cercarlo a «las últimas fases del mundo megalítico pirenaico que con algunas matizaciones propusieron Pericot y Tomás Maigi»²⁹. Així, un bon nombre d'autors —la majoria— entre els quals es troba Zapatero, explicarien el naixement de les necròpolis tumulars del Segre en funció de la recollida per part dels primers grups de Camps d'Urnes de les tradicions megalítiques tardanes. Altres autors han intuït les possibles relacions entre els diferents grups tumulars catalans i el problema de la seva relació amb els diferents grups pirenenics i europeus.

De totes maneres, hem vist al llarg del treball que una gran part dels monuments que havien estat atribuïts fins ara al món megalític, són autèntics túmuls no només per l'estructura i la tipologia arquitectònica, sino, en molts casos, pel ritual emprat. Ara bé, cal tenir present que una tradició cultural que implica pràctiques sepulcral i rituals al llarg de varis mil·lenaris com'és el cas del complex tumular, porta implícita una tremenda diversificació en les seves manifestacions culturals i en les seves realitzacions pràctiques. Només acceptant aquesta premisa, d'altra banda, demostrada per l'arqueologia, hom pot entendre la riquesa de solucions i l'adaptació als diferents ecosistemes d'una de les tradicions culturals més arrelades a una i altra banda de la serralada pirinenca. En aquest sentit, les necròpolis de la Catalunya occidental, amb una cronologia del Bronze Final, enllaçarien de forma graonada i amb linealitat diversificada amb els precedents pirinenics i prepirinenics que ja hem assenyalat anteriorment. Així, a través dels nous descobriments i excavacions i de la reinterpretació d'antigues excavacions podem trobar les baules que lliguen els exemples del Bronze Antic/Mig amb els primers túmuls del Bronze Final. Els casos ja esmentats del Bressol de la Mare

²⁹ RUIZ ZAPATERO, *Los campos de urnas...* citat, pàg.

de Déu i altres, o els innumbrables túmuls lleidatans o de Catalunya central que des d'el Bronze antic sofreixen reutilitzacions i que ara cal revisar —Costes del Vilar I i II (Sant Bartomeu del Grau), La Serra (Taradell), Saderra (Orís), Can Tafura (Tavertet), La Fossa d'en Terrades (Muntanyola), possiblement el Turó de les Mentides a Folgaroles, i un llarguíssim etcètera— es converteixen en els elements que mostren la continuïtat del fenomen tumular a les terres lleidatanes i a les serres de la Catalunya central.

Així, doncs, exemples com els citats, i túmuls mal interpretats com els de Clarà, amb vasos del Bronze Final inicial, o de Camprodón, amb un vas del Bronze Final II, datable cap el segle x abans de l'Era, enllaçarien amb els túmuls més antics identificats fins ara a les comarques de ponent, amb una cronologia que gira sobre les darreries del segle x a.C. i que presenten una tipologia de càmara central pentagonal o quadrangular com a Torre Filella i El Puntal. A partir d'aquí, les altres necròpolis lleidatanes —Roques de Sant Formatge, La Colomina, El Pilar d'Almenara, La Pedrera, Besodia, Pedròs, Pena, etc.— aproximadament datables entre el 900 i el 700 absns de l'Era, se succeeixen i coexisteixen fins arribar a les necròpolis més tardanes com La Femosa i les fases recents de La Pedrera que s'estenen entre les darreries del segle VIII inicis del VII i el VI a.C.³⁰. Les necròpolis tumulars lleidatanes enllaçarien amb tot el món dels túmuls del Baix Aragó, força estudiats al llarg dels darrers anys i en la consideració dels quals no entrarem. Així, el cas paradigmàtic de la impressionant necròpolis del Coll del Moro de Gandesa ens mostraria la complexitat estructural i la llarga durada d'aquests complexos sepulcrales³¹.

---

³⁰ Un bon resum de les localitzacions a: RUIZ ZAPATERO, *Los campos de urnas...* citat, pàg.

³¹ SALVADOR VILASECA ANGUERA, *Nuevos yacimientos tarraconenses de cerámica aca-nalada*, a *Instituto de Estudios Tarraconenses Ramón Berenguer IV*, n.º 7, Reus 1954, pàg. 57-69, 78-81. MARIUS FERRER MORRÓN, «Necròpolis del Coll del Moro, Gandesa», a *Les Excavacions Arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, a *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 1, Barcelona 1982, pàg. 238-241. DOLORS MOLAS, NURIA RAFEL, FERRAN PUIG, «Necròpolis del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta). Campanya de 1984 al sector Maries», *Butlletí de la Reial Societat Arqueològica de Tarragona*, època V, n.º 4 i 5, 1982-1983, pàg. 21-71. ID., «Orientalisierende funde von der Grabung 1984 in der nekropole der Coll del Moro de Gandesa (prov. Tarragona)», *Madrider Mitteilungen*, 28, pàg. 51-56. ID., «El ritual funerari a la necròpolis del Coll del Moro, Gandesa (Terra Alta)», *Cota Zero*, 2, 1986, pàg. 48-52. M. DOLORS MOLAS, NURIA RAFEL, «La necròpolis del Coll del Moro. Sector les Maries. Campanya 1984. (Gandesa, Terra Alta)», *Tribuna d'Arqueologia*, 1985-1986, Barcelona 1986, pàg. 43-52.

Hi ha encara un altre punt a considerar que ja ha estat apuntat en les línies precedents i és el fet demostrat que el procés seguit pel món tumular català no es altra cosa que la repetició a la vessant sud del Pirineu del que succeí a les zones transpirinenques. En efecte, el territori francès presenta innumerables exemples del procés que comencem a explicar amb detall a Catalunya. L'acabament relativament ràpid de l'autèntic fenomen megalític i l'expansió del fenomen tumular paral·lel del Pirineu troba també l'explicació al seu procés en molts exemples arreu de les zones nordpirinenques. Així, només a tall indicatiu, podem esmentar un seguit de casos que a l'atzar ens mostren les coexistències i reutilitzacions d'inhumacions e incineracions en necròpolis com la de la Région du Freyssinel, commune de Saint-Bauzille (Lozère) on, per exemple, en el túmul XXXI, en un conjunt on es localitzaren braçalets de bronze i ferro, apareguè una sola inhumació³²; o, el túmul de Viala du Pas de Jaux (Aveyron), on en un túmul de 12 metres de diàmetre, s'hi disposà també només una sola inhumació datable en la transició del Bronze Final a la Primera Edat del Ferro³³; o els casos del túmul B de Taillan, o els túmuls G, N, i S de Pouy Mayou, en el més proper a nosaltres Plateau de Ger, amb inhumacions primàries amb connexions d'un o dos individus i també inhumacions secundàries, amb algunes cremacions, que, en ocasions, només afecten a ossos d'animals³⁴; o l'interessat cas del túmul A de Pujaut, que de la mateixa manera que molts túmuls catalans fou engrandit i reutilitzat dues vegades³⁵; o els exemples fornits per la necròpolis du Crot aux Moines de Beaumont (Yonne), amb una estructura amb fossa central coberta per una tumular i que contenia les restes d'una única inhumació datada en el Bronze Final IIIB, i que és un dels casos comprobables en aquesta necròpolis de coexistència d'inhumacions i incineracions en el darrer període del Bronze Final³⁶; o també el cas de La Créole, o en un recinte circular s'aprecien episodis successius d'utilització amb vuit sepultures d'inhumació i incineració³⁷; o el túmul com-

³² LOUIS BALSAN, «Région du Freyssinel, commune de Saint-Bauzille (Lozère)». *Notes et Informations*, a *Gallia*, V, pàg. 406-407.

³³ LOUIS BALSAN, «Tumulus du Viala du Pas de Jaux, commune du Viala (Aveyron)», *Notes et Informations*, a *Gallia* V, pàg. 405-406.

³⁴ FABRE, *Les civilisations protohistoriques...*, citat, pàg. 51-59.

³⁵ FABRE, *Les civilisations protohistoriques...*, citat.

³⁶ CAMILE PELLET et JEAN-PAUL DELOR, «Nouveaux matériaux du Bronze Final en Auxerrois: la nécropole du Crot aux Moines, a Beaumont (Yonne)», a *Transition Bronze Final-Hallstatt Ancien: Colloque*, a 109 Congrès National des Sociétés Savantes, *Archéologie*, tome II, Dijon 1984, pàg. 11-18.

³⁷ JEAN-YVES PRAMPART, «du Bronze Final a La Tène dans le nord-Sénonais». a *Transition Bronze Final-Hallstatt Ancien: Colloque*, citat, tome II, Dijon 1984, pàg. 27-31.

plex del Bois des Fourneaux (Commune de Marydes-Fussey) que, amb una forma oval de 8 per y metres i una alçada conservada de 0,60 metres, tanca quatre inhumacions i una incineració, totes del Hallstatt final³⁸. El més interessant es el fet que aquesta estructura se sobreposa a un túmul anterior neolític amb tres inhumacions i damunt d'ell se situa una altra petita necròpolis amb tres inhumacions i una altra incineració; o el cas interessant de Logvic-lès-Dijon, on es localitzaren dues incineracions femenines del Bronze Final al costar d'una inhumació tumular d'un guerrer del Hallstatt antic³⁹. I així un llarg etcètera.

D'altra banda, en la zona més immediatament propera al territori català del Pirineu central o sembla haver-se iniciat l'eclosió del complex tumular, un bon nombre de necròpolis tumulars presenten idèntica problemàtica i característiques que els jaciments que ens ocupen. Així ho veiem en les ja esmentades tombes tumulars de diferents característiques del Plateau de Ger: túmuls de Cazaneros, de Chali, La Halliade, Pouy Mayou, túmuls de Deux-menhirs, de Puyo d'Espy, Houradet, Hoursuquet, L i A d'Azeveix, B, C, D, F I G de Ger, N, d'Oroix, etc, entre els quals veiem obres tumulars que oscil·len entre els 45 i els 13 metres de diàmetre, mentre les alçades van dels 3,60 a 1,45 metres. Les obres que no contenen un megàlit, van dels 12 als 24 metres de diàmetre, i les alçades es troben entre 1 i 2'50 metres. Sota els túmuls, una variadíssima panòpia d'estructures, fruit d'una vida dilatada d'aquest univers tumular: dolmens o cambres, galeries cobertes, galeries amb parets de mamposteria, cistes, cercles de pedras, esteles, etc. Pel que fa a l'interessant territori de la Vall de La Garona, el llistat és igualment força llarg: necròpolis de Saint-Roch, Plateau de Cluzel, Bordes-sur Rivière, túmuls de Baren, i a la Vall d'Aranentre altres: del camí de Salardú, entre el Pla de Beret i Montgarri, les tombes del Pic de La Blaquère, etc. La cronologia i l'interès d'aquest món megalític i tumular ha estat ben estudiada darrerament per Jean Pierre Mohen⁴⁰, després dels magnífics treballs de Gabrielle Fabre⁴¹.

---

³⁸ ROGER RATEL, «Quelques tertres cote-d'oriens de la période Bronze Final début Hallstatt», a *Transition Bronze Final-Hallstatt Ancien: Colloque*, citat pág. 37-39.

³⁹ RENÉ GOGUEY, «les enclos protohistoriques de Logvic-lès Dijon», a *Transition Bronze Final-Hallstatt Ancien: Colloque*, citat, pág. 59-66.

⁴⁰ Fonamentalment: JEAN-PIERRE MOHEN, «Tumulus des Pyrénées françaises», a *Els Pobles Pre-romans del Pirineu, 2 Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà 1976-1978, pág. 97-108. ÍD. «L'Age du Fer en Aquitaine», *Mémoires de la Société Préhistorique Française*, 14, Paris 1980.

⁴¹ GABRIELLE FABRE, «Contribution à l'étude du protohistorique du Sud-Ouest de la France», *Gallia* IV, pág. 1-75. ÍD., *Des civilisations protohistoriques...* citat.

L'EXPANSIÓ I DISTRIBUCIÓ DEL COMPLEX TUMULAR. ELS CAMPS D'URNES

Per a finalitzar, ja nomès algunes reflexions sobre l'expansió i distribució del món tumular a Catalunya. Sobre aquest punt, hem pogut veure que, tenint en compte la informació disponible sobre els diferents jaciments tumulars i la cronologia d'aquests, la zona del Pirineu central i occidental sembla haver estat l'àrea inicial de naixement immediat —que no primari— i expansió del fenomen, estretament lligat al llarg d'un dilatat espai de temps amb el món megalític. En aquest sentit, els conjunts tumulars que s'estenen pel Pirineu central i pels territoris francesos d'Aquitània i Les Landes i pels departaments d'Alts Pirineus, Garona i Arieja, semblen demostrar que el fenomen tumular, en un moment determinat del seu procés, té en aquestes zones les àrees de transformació immediata i expansió cap els territoris al sud del Pirineu. Així, si hem vist també que els casos d'evolució i transformació són corrents a Aragó, a la Catalunya occidental i també en punts de la Catalunya central septentrional, podem entreveure mercès als mapes de distribució que el fenomen tumular en les seves diverses solucions sembla expandir-se de forma longitudinal a través de la serralada pirinenca i les serres prepirinenques de la Catalunya interior, fins arribar a La Garrotxa i a L'Empordà. Aquí dona lloc a diferents tipus de sepultures que caldrà cercar amb cronologies antigues i reaprofitar alguns monuments anteriors. El fenomen, de la manera que el coneixem a l'actualitat a les comarques de Girona és encara poc clar, però les investigacions forneixen informació en la direcció que apuntem any darrera any. Així, és molt possible que des d'els nuclis primaris del Pirineu central, el complex tumular guanyi ben aviat les zones costaneres de L'Empordà tot seguint les rutes i els camins tradicionals de relació i pasturatge que enllacen les comarques de l'interior de Catalunya i les zones de pastures de les serres baixes del Pirineu i pre-pirineu, prop de la Mediterrània, de manera similar a com succeeix encara a l'actualitat. Es sabut, al respecte, que gran part de les necròpolis tumulars es troben situades en punts clau de les rutes de transhumància i comunicació, ja sigui a curtes o llargues distàncies. Ja Fabre, Mohen, Maigi, Pons, Zapatero i altres autors han comentat aquest fet, que es comprova tant a les necròpolis tumulars de la Vall d'Aran com a les necròpolis de la zona Aquitana, o a Catalunya en el camí que passa pel Coll del Moro de Gadesa i l'uneix amb la zona de Pinyeres, o a L'Empordà en els camins que utilitzen els colls de les serralades litorals i prelitorals per a una comunicació més fàcil.

D'altra banda, el complex tumular s'expandeix i evoluciona seguint els cursos fluvials i les valls, tant transversals ja anomenades —per exemple, la vall del Ter— com les valls verticals, de nord a sud que seria el cas de les necròpolis lleidatanes i del Baix Aragó. En aquest exemple concret, l'eclosió extraordinària que el món tumular pateix en les zones de la Depressió de l'Ebre, encaixa perfectament amb l'expansió d'un món indígena del bronze que explota econòmicament les possibilitats de la vall de l'Ebre i els seus afluents més immediats, en un procés que, a un altre nivell, recorda l'èxit dels grups o cultures hidràuliques de molts territoris amb ecosistemes similars.

En darrer lloc, voldriem cloure la comunicació fent una darrera reflexió: si durant anys hem parlat de l'impacte dels grups de Camps d'Urnes sobre Catalunya i part de la península Ibèrica, tot cercant els seus elements de tot tipus i hem volgut veure en la serralada pirinenca l'indret lògic de penetració des de les zones centreeuropees i d'Europa oriental, com és possible que la quasi totalitat de les necròpolis del Bronze Final a l'aire lliure de la zona empordanesa i dels territoris pirinencs, siguin del tipus tumular?. En aquest sentit, ja és sabut que les necròpolis «més pures» per dir-ho simplificant, del tipus Camps d'Urnes es localitzen en un territori relativament reduït i concentrat en el que abans hem denominat Regió I, es a dir, en un arc relativament ampli amb epicentre a la desembocadura i l'estuari del Llobregat, i que abastaria l'Alt i el Baix Penedès, el Baix Llobregat, el Vallès occidental i oriental i El Maresme, fonamentalment. Així, si les cronologies més antigues dels Camps d'Urnes catalans —com Can Missert a Terrassa ó Bòbila Roca, de Pallejà— i les tipologies més originàries es localitzen en aquest territori, difícilment podem seguir considerant que l'arribada dels influxes dels Camps d'Urnes, en sentit estricte i almenys pel que fa a les estructures sepulcrales i a la seva antiguitat, es produï únicament i massivament a través dels diferents pasos pirinencs. Hi ha en aquesta qüestió una realitat ben diferent que comencem a entreveure, que s'ha escapat fins ara i que aquí volem apuntar. De totes maneres, no deixa de ser suggestiu que, de la mateixa manera que altres fenòmens culturals anteriors —sepulcres de fossa—, aquesta manifestació de les necròpolis dels Camps d'Urnes ocupi el territori centre-litoral català. Seria molt interessant que hom pogués arribar a demostrar de forma fefaent que una part important dels primers influxes de Camps d'Urnes europeus, en el seu estat més primigeni, arribà a terres catalanes no a través del Pirineu oriental, sino mitjançant una acció planificada de navegació des de diferents i possibles punts d'origen en el golf de Lleó —concretament les boques del Roïne mes a l'est— i que aquest fet expliqués la seva localització en el context del Principat.